

*Олена Козинець
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедри історії
та теорії держави і права,
конституційного та
адміністративного права*

Права людини: історико-правовий аспект

Права людини – є науковою та соціально-практичною проблемою. Важливість прав людини визначається їхньою природою. Теорія і практика права людини має тривалу історію, тому сучасна постановка питання про права людини спирається на попередній досвід людства і, насамперед, у галузі правових форм організації суспільного життя людей, правового способу регулювання їхньої поведінки.

Термін “права людини” став загальноприйнятим з 1945 р. і замінив словосполучення “природні права”, що застосовувалося до того часу.¹ І якщо термін “права людини” був сформульований у ХХ ст., то саме поняття “права людини” бере свої витoki в давнині і пов’язане з появою та поширенням ідей природного права.

Історія прав людини має свою періодизацію, але потрібно відмітити, що в юридичній літературі у поглядах вчених немає єдності щодо визначення періодів. Українські вчені А.М.Колодій та А.Ю.Олійник виділяють п’ять історичних етапів розуміння, закріплення та спроб забезпечення прав і свобод людини: а) в міфологічних уявленнях про людину та її права; б) в античний період розвитку суспільства; в) в часи середньовіччя; г) у Новий час; д) у ХХ ст.² Російський дослідник В.С.Нерсисянц відносить формування ідеї прав людини на Заході до епохи Відродження. Російська дослідниця Л.І.Глухарєва пропонує свій підхід до визначення етапів у розвитку прав людини: перший

¹ Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики). – К., 2005. – С.5.

² Див.: Шукліна Н.Г. Вказана праця. – С.96.

етап – зародження ідеї (з другої половини V ст. до н.е.) і формування вчення про права людини (з Нового часу); другий етап – позитивне закріплення прав людини як системного утворення (з другої половини XVIII ст.); третій етап – соціалізація прав людини (з початку XX ст.); четвертий етап – інтернаціоналізація права (з середини XX ст.); п'ятий етап – глобалізація прав людини (на межі XX – XXI ст.ст.)³

Враховуючи різноманітність підходів до періодизації ідеї прав людини, на наш погляд, безспірним є той факт, що права людини не з'явилися на порожньому місці в епоху Відродження, Реформації чи Просвітництва. Сама ідея бере свої витoki в сивій давнині. Вже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність людей. Основою усього давньоєврейського права стали Десять заповідей, які вперше були сформульовані не як казусні, а як загальні правила поведінки, хоча і релігійні за своїм характером.⁴ У державах Стародавнього Сходу (IV – III тис. до н.е.) існували закони (Закони Хаммурапі, Закони Ману та ін.), в яких можна було знайти норми володарювання і покори, захисту привілеїв, власності і та ін.

Найбільшого розвитку в історії Стародавнього світу ці ідеї отримали у Стародавній Греції. Ще у V – IV ст. до н.е. давньогрецькі мислителі Лікофрон, Антифон та ін. зазначали, що всі люди рівні від народження та мають однакові, визначені природою права. Аристотель одним з основних природних прав вважав право на приватну власність, яке відображає природу самої людини і засноване не її любові до самої себе. І хоча за часів античності панувала ідея про права “вільних” людей (Платон, Аристотель та ін.), еволюція її протягом століть привела до визнання рівності усіх людей перед законом.

³ Див.: Шукліна Н.Г. Вказана праці. – С.98.

⁴ Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права зарубежных стран: Учебник в 2-х т. – М.,1998. – Т.1. – С.80.

Мислителі Стародавнього Риму успадкували та продовжили тенденцію розвитку розуміння прав людини. Саме тут з'явилося право угод, свобода пересування, заборона тортур, змагальність судового процесу, право вето. У Римі особлива увага приділялася теоретичним і практичним розробкам питань правового становища особи. Римські стоїки Л.Сенека, Епіктет, Марк Аврелій обґрунтовували космополітичне уявлення про те, що всі люди є громадянами єдиної світової держави, що людини – громадянин Всесвіту.

Подальшого розвитку ідея прав людини набула у Середні віки (V – XVII ст.ст.). У Західній Європі ці часи відомі як утвердження станової структури суспільства і корпоративної самосвідомості. З іншого боку у цей період відомі й уявлення про гідність особи, що стало основою формування демократичних свобод і створення представницьких органів.

Важливе значення для розвитку ідеї про права людини мала Велика Хартія Вільностей 1215 р., яка проголошувала суб'єктом свобод "вільну людину". У середньовічній Англії на початку XIII ст. виникла політична криза, яка виявилася у протистоянні короля із баронами і лицарями. Якщо раніше король виступав у союзі з народом та церквою проти феодалів, то в протистоянні на початку XIII ст. суспільство об'єдналося для захисту і для гарантії своїх прав проти королівського свавілля. Так, в Англії боротьба проти короля набула національного характеру і стала не боротьбою одного класу проти інших, а боротьбою за права та вільності англійського народу, як єдиного політичного цілого, боротьбою за своє політичне самовизначення. Боротьба проти королівського деспотизму завершилася прийняттям у 1215 році Великої Хартії Вільностей, яка обмежувала абсолютну владу монарха і передусім його майнові права, закладала підвалини принципів відповідності провини і покарання, презумпції невинуватості, проголошувала право вільно пересуватися по території Англії, покидати країну та повертатись до неї тощо. Велика Хартія Вільностей стала важливим фактором подальшого розвитку в якості широкої та реальної програми, стала юридичним

документом, в якому були сформульовані у вигляді конкретних положень права та вільності різних соціальних груп англійського суспільства. На шляху становлення ідеї прав людини в Англії було чимало яскравих юридичних документів, серед яких такі, як Петиція про права 1628 р., Хабеас Корпус Акт 1679 р., Білль про права 1689 р. та ряд інших. В юридичній науці прийняття цих документів розцінюється як важливий крок уперед у галузі прав людини. Саме з цих актів у подальшому в англійських країнах виводили права людини. Усе, що досягнуто англійським правом з часів створення Великої Хартії Вільностей є подальшим розвитком її основних положень. Також Велику Хартію Вільностей вважають першим актом конституційного характеру Англії.

Ідеї свободи і рівності людей епохи античності були розвинуті світськими та релігійними мислителями Середньовіччя, зокрема М.Падуанським, Г.Бректоном, Ф. Де Бпмануаром та ін. Потрібно відмітити, що теоретична розробка ідеї про права людини, то її активний розвиток припадає на епоху Відродження і Реформації. Саме в цю епоху виникло і сформувалось поняття особи як суб'єкта права незалежно від соціальної належності, релігії, статі та ін. Під час Реформації її ідеологи та керівники виступили проти засилля і привілеїв католицької церкви, виявили підвищену увагу до питань земного устрою людського життя. Наслідком Реформації та релігійних війн було законодавче визначення рівності католиків та лютеран, а у суспільній свідомості з'явилося поняття віротерпимості та закріпилося одне з прав людини – право на свободу совісті.

Найважливіший крок у становленні прав людини був зроблений у епоху Просвітництва. У XVII – XVIII ст.ст. ця ідея знаходить відображення у теорії природного (природженого) права, яка дозволила оцінювати з позицій справедливості діюче в державі позитивне право, проводити його перетворення в напрямку гуманізму і свободи. Такі мислителі Європи та Америки як Г.Гроцій, Дж.Локк, Б.Спіноза, Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є,

Т.Джефферсон, І.Кант, Дж.-Ст.Мілль, І.Бентам вважали, що права особи (на життя, свободу, власність та ін.) є священними імперативами і вони закладають основи сучасного розуміння прав людини.

Соціально-політичні умови в Німеччині та Італії суттєво відрізнялись від обставин у Нідерландах, Англії, Франції насамперед тим, що ці держави були роздроблені, тут панували кріпасницько-абсолютистські порядки. Але й за таких умов у своїх працях висвітлювали цікаві погляди на захист прав людини німецькі (С.Пуфендорф, Х.Томазій, Х.Вольф) та італійські (Дж.Віко та Ч.Беккарія) просвітники.⁵

Розробку ідеї прав людини не залишили поза увагою і видатні мислителі України: П.Орлик, Т.Шевченко, М.Драгоманов, І.Франко, Леся Українка, М.Грушевський, Б.Кістяківський та ін., які відстоювали, збагачували, поглиблювали, боролися за її реальне втілення в життя. Вже в проекті Конституції П.Орлика (1710 р.) декларується ідея “виправлення та підйому своїх природжених прав і вільностей”, відновлення “усілякого природного права і рівності”. Т.Шевченко в поемах оспівував свободу трудящої людини. М.Драгоманов у конституційному проекті передбачав особисту свободу людини, забезпечення недоторканності особи, повагу її гідності. Правознавець Б.Кістяківський наголошував на необхідності обмеження державної влади “невід’ємними, непорушними, недоторканими, невідчужуваними правами людини”, найважливішим із яких називав право на гідне існування.

Історія розвитку ідеї про права людини – це історія нових понять права і тих нових юридичних теорій, які формуються на основі цих понять (юридико-позитивістська, соціологічна, марксистсько-ленінська, сучасна теорія природного права та ін.).

У середині ХХ ст. ідея прав людини була піднята до конституційного рівня. Правда, не всі конституції в країнах світу ґрунтувалися на теорії природного права. Багато з них створювалися на основі юридико-

⁵ Демиденко Г.Г. История учений о праве и государстве: Курс лекций. – Х., 2001. – С.177-184.

позитивістського підходу до розуміння права, що призводило до ототожнення права і закону, або на основі марксистсько-ленінської теорії (СРСР), відповідно до якої права людини “даруються” державою. Природно-правовий підхід до розуміння прав людини як природних і невідчужуваних, даних від народження, набув закріплення у конституціях США, Франції, Італії, Іспанії.

В другій половині ХХ століття під впливом міжнародних документів про права людини відбулося пом'якшення історичного протистояння *природно-правового* і *позитивістського* (що ототожнює право і закон) підходів до права, навіть їхнє зближення. Позитивістський підхід до природи прав людини, взаємовідносин держави та особистості, що міститься в конституціях Австрії, ФРН, переборов розрив з моральними, особистими, соціальними цінностями і попрямував шляхом позитивного закріплення природних прав і принципів, їх охорони і захисту.

В останній третині ХХ ст. у результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді з'явилася концепція “трьох поколінь” прав людини, яка поділила їх на три групи.⁶

До першого покоління відносять ті традиційні ліберальні цінності, які були сформульовані у процесі революцій кінця ХVІІІ ст. Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це – право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та ін. Особисті і політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а незабаром і в актах міжнародного права.

⁶ Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики). – К., 2005. – С.82.

Перше покоління прав людини є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система негативних прав, що зобов'язують державу утримуватися від втручання в сфери, врегульовані цими правами.

Відлік першого покоління прав людини можна вести з періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадають розвиток буржуазних відносин і утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими актами. Лише тоді рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися у реальну дійсність, набувши конституційного або іншого законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм справді демократичного характеру.

Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних та культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу та ін.) – сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого матеріального добробуту та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни; але вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склали реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян.

Друге покоління прав людини називають ще системою позитивних прав. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Перелік природних і громадянських прав і свобод людини був доповнений соціально-економічними і соціально-культурними правами і свободами в ряді конституцій XX ст., у внесених доповненнях і поправках у старих Конституціях.

Зокрема, вперше на найвищому юридичному рівні соціально-економічні права були зазначені у Конституції Мексиканських Сполучених Штатів 1917 р., Веймарській Конституції у Німеччині 1919 р., Конституції Іспанської Республіки

1931 р. Є загальновизнаним факт могутнього впливу на активізацію рухів за визнання економічних та соціальних прав народів багатьох країн світу, закріплення соціальних ідей про всебічний захист прав трудящих, поява переліку соціалістичних прав радянських громадян у Конституції СРСР 1936 р. Право на працю, на вільний вибір роду занять, на відпочинок і дозвілля, достатній рівень оплати праці, право на соціальну допомогу, професійні та інші соціально-економічні права стали вимогами часу на межі XIX – XX ст.⁷

Третє покоління прав людини можна назвати правами всього людства – правами людини і правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства у цілому. Йдеться про ті права особи, які не пов'язані з її особистим статусом, а визначаються належністю до якоїсь спільності (асоціації), тобто є солідарними (колективними), у яких правам особи відведене головне місце (право на солідарність, право на міжнародне спілкування та ін.).

Становлення третього покоління прав людини (права людини – частина прав людства) пов'язано з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Останні призвели до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, створення міжнародних (або континентальних) пактів про права людини, законодавчого співробітництва країн у питаннях про права людини, надбання наднаціонального характеру законодавствами (особливо конституційними) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини. Міжнародне визнання прав людини стало орієнтиром для розвитку всього людства в напрямку створення співтовариства правових держав.

Так, з розвитком суспільних відносин права людини з ідеальної категорії поступово перетворювались у реальну дійсність, закріплювались у

⁷ Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики). – К., 2005. – С.82.

державно-правових та міжнародно-правових документах, були критерієм демократичності тієї чи іншої системи правового та державного устрою.

Повернемось до часів втілення ідеї про права людини в реальність, до характеристики джерел. Так, одним з перших юридичних документів, який містив положення про права людини у систематизованому вигляді була Декларація незалежності США (1776 р.), що висловила фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: “Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід’ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя”⁸.

Найбільшого значення в часи першого покоління прав людини, на наш погляд, набула Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р. Напередодні революції кінця XVIII ст. у Франції виникла проблема визволення особи, її звільнення від деспотичної влади короля, феодала, і ця проблема була вирішена законодавством французької революції. Важливе значення в цьому розумінні мала Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р., що закріпила основні права людини (на власність, особисту свободу, безпеку, спротив насильству) і до сьогодні не втратила своєї актуальності. Декларація зробила великий вплив на політичний, правовий та духовний розвиток не тільки Франції, але й багатьох країн світу.

Ідея Декларації виникла в липні 1789 р. під час роботи над проектом Конституції, оскільки стало зрозумілим, що розробка остаточного тексту Конституції потребує значного часу, тому було вирішено у спеціальному короткому документі проголосити основні принципи майбутнього конституційного устрою, але при цьому звернути особливу увагу на найважливіші права та свободи громадян. Так, 11 липня маркіз Лафайєт вніс пропозицію до Установчих зборів щодо проголошення “Декларації прав

⁸ Декларация независимости Соединенных Штатов Америки 4 июля 1776 г. // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / под ред. К.И.Батыра, Е.В.Поликарповой. – Т.2. – С.53.

людини і громадянина Франції” і вже 26 серпня 1789 р. Декларація була проголошена.

Вона не була документом вузько юридичного значення, а мала загальний політико-правовий характер. Але в той же час юридична якість Декларації була дуже високою, адже її авторам вдалося у чіткій, лаконічній формі висловити основні положення прогресивної політичної думки того часу.

Важливою особливістю цього документу є поділ прав, які належать людині, на дві категорії: права людини у власному розумінні слова, які належать їй від народження і розглядаються як природні, невідчужувані і незалежні від держави, і права громадянина, які встановлені державною владою, людьми (або позитивне право). Це мало важливе значення, оскільки будь-яка людина мала певний мінімум найважливіших для неї прав і свобод незалежно від своєї державної, національної, релігійної або будь-якої іншої приналежності. Це означало, що держава мала визнати права людини у якості найвищої цінності, і не за яких обставин не посягати на них. Також держава мала забезпечити відповідність прав громадянина держави правам людини.

Декларація, спираючись на ідеологію епохи Просвітництва, витримана в дусі концепції суспільної держави, побудованої на невід’ємних правах громадян, до яких були віднесені свобода, власність, безпека та опір гнобленню (ст.2)⁹. Декларація втілювала антифеодальну по своїй сутності теорію державної влади і сформулювала принцип суверенітету нації.

Основною ідеєю Декларації стала ідея свободи. Свобода розумілась у широкому змісті – як “можливість робити все, що не завдає шкоди іншому” (ст.4)¹⁰. Межі такої можливості визначає закон, який покликаний забороняти ті діяння, що можуть завдати шкоди суспільству.

⁹ Декларация прав человека и гражданина 26 августа 1789 г. // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / под ред. К.И.Батыра, Е.В.Поликарповой. – Т.2. – С.85-86.

¹⁰ Там само.

Оскільки закон тлумачився “як вираження загальної волі”, проголошувалось право будь-якого громадянина приймати участь у його розробці безпосередньо або через представників.

Автори Декларації усвідомлювали, що безпека може бути гарантована тільки тоді, коли буде забезпечена недоторканність особи. Саме тому значна увага була приділена створенню нових програмних принципів у галузі кримінального права, судоустрою та судочинства, заснованих на принципах законності (ст. 7-9)¹¹: недоторканність особи, презумпція невинуватості, рівності усіх перед законом, відповідність покарання злочину і т.ін.

Статті 7, 10 та 11 Декларації проголошували ряд політичних прав та свобод громадян: індивідуальну свободу, свободу віросповідання, свободу вираження своїх думок; відповідальність громадян у процесі реалізації цих свобод могла наступити тільки при зловживанні ними у випадках, передбачених законом.

Декларація у статтях 13-15 підкреслювала, що податкові суми мають бути рівномірно поділені між всіма громадянами у відповідності до їхнього майнового стану.

У Декларації також була втілена ідея Ш.Л.Монтеск'є про розподіл влад (ст.16).

І остання стаття 17 Декларації закріпила принцип священності та недоторканності права приватної власності.

Таким чином, Декларація справила величезний вплив не тільки на світогляд французів, але й на розум всього сучасного їй людства. Автори Декларації М.Лафайєт, О.Мірабо, Е.Сієєс, Ж.Мун'є, А.Дюпор мали всі підстави стверджувати, що вони розробили програму дій “для всіх народів і на всі часи”. Адже “Декларація прав людини і громадянина” проголошувала основи нового політичного ладу і знаменувала перемогу принципів буржуазного права над середньовічними привілеями, закріпила перші

¹¹ Там само.

перемоги, отримані третім станом над абсолютизмом та феодалними порядками. У сімнадцяти статтях Декларації проголошувались “природні” права людини і зазначалось, що мета уряду – забезпечення прав громадянина.

Так, Декларація визначила основні принципи державного устрою та проголошувала, що рівність перед законом, народний суверенітет, поділ влад, конституція є найважливішими ознаками нової держави, яка була предтечею держави правової.

Література

1. Кучма В.В. Государство и право Нового времени (XVII-XIX вв.). – Волгоград, 2002. – 360 с.
2. Общая теория государства и права в 3-х тт. // Отв. ред. Проф. М.Н.Марченко. – М., 2002. – Т.1. – 528 с.
3. Петрушевский Д.М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. – М., 2003. – 232 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Х., 2001. – 656 с.
5. Теория государства и права // под ред. В.М.Корельского и В.Д.Превалова. – М., 1997. – 570 с.
6. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права в 2-х т. // под ред. К.И.Батыра, Е.В.Поликарповой. – М., 1996. – Т.2. – 520 с.
7. Юдовская А.Я. Эволюция права в государствах Европы и Америки (XVII-XIX вв.). – СПб., 1996. – 164 с.
8. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики). – К., 2005. – 424 с.